

200 OBLJETNICA FORTISOVA PUTOVANJA PO DALMACIJI Geografska razmišljanja*

JOSIP ROGLIĆ

Uvod. Prošlo je dvijesta godina od objavljivanja djela o nama koje je pobudilo veliki interes tako da su uskoro objavljeni prijevodi na glavne jezike tadašnjeg prosvjećenog svijeta.¹

Nažalost, iako djelo govori o nama i od temeljnog je značenja za naše opće kulturno i realističko obrazovanje, još nemamo hrvatskog prijevoda. Čovjek se ne može oteti dojmu da to nije slučajno; ima još analognih propusta.

Ne samo da nemamo prijevoda, već je teško dostupan i original odnosno prijevod na druge evropske jezike, što je i razumljivo, obzirom na davno objavljivanje. Tako u Zagrebu, koji je naš najbogatiji knjižnički centar imamo u glavnim knjižnicama skromnu rezervu.² U tim uvjetima je nemoguć temeljit i mnogima dostupan studij, što je postulat našeg vremena. Nužno se ostaje u uskom krugu i na rubu problema, te je razumljivo da dobivamo odgovarajuće rezultate. Objavljivanje hrvatskog prijevoda je temeljna i nacionalna kulturna potreba; to bi najbolje obilježilo 200 obljetnicu.

U ovim nenormalnim prilikama potrebno je da korisnik ovog članka ima bar pregled sadržaja Fortisova djela. Podijeljeno je u devet poglavlja. U prvom svesku su Zadarski okrug, Običaji Morlaka, Rijeka Krka i Šibenski okrug; u drugom svesku: Trogirski okrug, Splitski okrug, Dolina Cetine, Primorje i Dalmatinski otoci Vis, Palagruža, Brač i Rab). Iz (naslova poglavlja možemo dokučiti i trasu Fortisova putovanja, koja se iz teksta može detaljnije precizirati.

* Priopćeno na sastanku Geografskog društva Hrvatske u prosincu 1974.

¹ Abate Alberta Fortis, *Viaggio in Dalmazia*. Vol. I. i II. Venezia 1774; prvi njemački prijevod objavljen je nakon dvije godine: Fortis Alberto, *Reise in Dalmatien*. Bern 1776 i Lausanne 1772 te Fortis Alberto, *Reise Beschreibung von Dalmatien*. Geographische, historische, naturalistische Denkwürdichkeiten. Bern—Leipzig 1797; francuski prijevod u nešto skraćenom opsegu objavljen je četiri godine poslije izdavanja originala: L'Abbé Fortis, *Voyage en Dalmatie*, Brn 1778.

² Narodna i sveučilišna knjižnica ima talijanski original te njemački i francuski prijevod; knjižnica JAZU samo jedan svezak talijanskog originala, francuski prijevod (iz ostavštine dr. Trumbića) i tri njemačka prijevoda (Bern, 1776; Lausanne, 1792 i Bern—Leipzig, 1797).

Fortis (1741—1803) je bio posebno znatiželjan, naučio je hrvatski jezik, dobro je zapazao, imao je vrsnog crtača i prikupio obilje podataka. Iako po odgoju redovnik, bio je oduševljeni pristaša tadašnjih progresivnih ideja koje su dolazile iz sjeverozapadne Evrope i u tome ga nije pokolebala ni propast njegove republike Sv. Marka (1979. g.).

Svoje bilješke je po povratku u Veneciju marljivo sređivao i provjeravao, pitajući naknadne podatke od svojih dalmatinskih prijatelja, posebno dr J. Bajamontia. Red poglavlja ne odgovara slijedu opažanja; »Običaji Morlaka« su su napisani na temelju podataka prikupljenih tokom cijelog putovanja.

Poglavlja su redigirana u obliku »izvještaja« koje je Fortis posvetio svojim uglednim znancima i pokroviteljima. Očito je da je najviše napora uložio u sređivanju važnog poglavlja »Običaji Morlaka« koje je posvetio J. Stuartu, lordu od Bute, koji je bio predsjednik engleske vlade. Tom poglavlju je dodana kao »dokaz« (talijanski »argomento«) narodna balada »Hasanaginica« koja je doživjela velik odjek u svjetskoj literaturi i proslavila Fortisa.

Za vjerodostojnost Fortisova djela ima veliku zaslugu relativno brza kritika mladog Sinjanina Ivana Lovrića (oko 1754—1788) koji je studirao medicinu u Padovi.³ Uspjeh mladog studenta da svoj rad tako brzo objavi ukazuje da je nemirni opat imao u domovini i utjecajnih neprijatelja. Lovrićevo djelo je kod nas nedavno objavljeno u odličnom prijevodu M. Komboka (mi ćemo se dalje pozivati na taj prijevod).⁴ Prijevod Lovrićevog djela zaista je koristan ali je potvrda našeg nelogičnog postupka da objavljujemo »bilješke« a ne i ono na što se one odnose!

Iako mladi Lovrić kaže da »zadrhti svaki put« kad pomisli da bi morao ispravljati Fortisove zablude, treba konstatirati da je u stvari pridonio uvjerenosti njegovih »izvještaja«. Lovrić se osvrće prvenstveno na poglavlje o dolini Cetine koju kao domorodac i istraživač poznaje od izvora do Trilja, te za taj dio daje uvjerljive dopune Fortisovim putničkim opažanjima. Mnogo su važnije »bilješke« o poglavlju »Običaji Morlaka«. Lovrić dobro poznaje svoje sunarodnjake i dopunjuje Fortisova opažanja tako da se dobiva potpunija i pouzdanija slika. Neka raznimolaiženja, kao o vrijednosti »Hasanaginice«, posebno su važna i na to ćemo se u toku rasprave vraćati. Životopis hajduka S. Sočivice je izvanredno uspjela i pouzdana ilustracija socioekonomskog fenomena hajdukovanja u završnoj etapi turske uprave u Dalmaciji i kasnijeg vremena.

Dalja dopuna i provjera Fortisovih opažanja su radovi i korespondencija liječnika J. Bajamontia koji se isticao izuzetno velikim kulturnim interesom i marljivošću.⁵ Fortis je s Bajamontijem i drugim učenim ljudima iz kraja svog znanstvenog interesa održavao veze sve do kraja venecijanske samostalnosti. U svijetlu sva tri ova izvora (Fortisa, Lovrića i Bajamontia) osvrnut ćemo se s geografskog aspekta na neke značajne činjenice.

Fortisov interes za naše primorje, povezan s brojnim posjetama, traje gotovo tri decenija, a to je etapa važna u našem socijalnom formiranju. Nepo-

³ Osservazioni di Giovanni Lovric sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di Socivizza. Venezia 1776.

⁴ Ivan Lovrić, Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stani-slava Sočivice, Izdavački zavod JAZU Zagreb 1948.

⁵ I Milčetić, Dr. Julije Bajamonti i njegova djela. Rad JAZU 192 (1912) str. 97 do 250.

znavanje Fortisova djela produžilo je život štetnim zabludama i olakšalo nastajanje novih; to isto vrijedi za još jednog istraživača i njegova djela. Gotovo sedam decenija poslije Fortisa putovao je (1837 do 1839) kroz »Evropsku Tursku« A. Boué, nošen izuzetnom željom za znanjem i oslanjajući se na svoja obilna materijalna sredstva (bez njih i ne bi mogao stići tamo gdje je stizao); napisao je djela za nas izuzetno važna i bogata poukom.⁶ A. Boué je bio »začasni« član JAZU (1870) ali i njegova djela nisu kod nas prevedena. Nemoguće je nepovezati ova dva slučaja koja nisu izolirana.

Fortis i Boué su sebe smatrali prirodnjacima, što je bilo u skladu sa znanstvenom modom njihova vremena, ali za nas su posebno važna njihova opažanja o socioekonomskim prilikama u kojima su živjeli naši preci; to je bilo značajno razdoblje kad su počeli pucati okovi stoljetne izoliranosti i zaostalosti. Za nas su ti podaci vrijedni jer daju uvid u tragičnu prošlost, iz koje imamo malo pouzdanih obavijesti.

Značajna odbojnost prema objektivnoj spoznaji nedavne prošlosti u našem slučaju i nedostatak obavještenja, omogućite nerealne i štetne rekonstrukcije. Romantičarska narativna epika odvela nas je u oblake fantazije i udaljila od realnosti, što u tami neznanja stvara i nepotrebne sukobe. Romantika 18. i 19. stoljeća oživjela je interes za antičko doba, osobito u krajevima, gdje je iz tog vremena ostalo vidno naslijeđe, kao u Dalmaciji; na taj način su preskakovana vremena i zbivanja neorganski povezivana. Ta slabost se osjeća i kod Fortisa, što je, obzirom na njegovo obrazovanje i porijeklo, razumljivo; zanima ga ono što živi i ono što je ostalo iz njemu dragih rimskih vremena. Ali Fortis se na proputovanju osvrće i uočava tragove i zbivanja iz dugog međuvremena, čak više od domaćeg Lovrića.

Fortis navodi spomenike te spominje događaje i ličnosti iz naše nacionalne prošlosti, dajući obavještenja i objašnjenja do kojih je mogao doći. Impresionirali su ga stećci i žali što nije mogao obaviti više opažanja i pribaviti obavještenja; domorodac Lovrić poznaje samo one kod vrela Cetine i smatra ih »hrpom kamenja«!

Naša je slabost, značajna i za suvremeno doba, da nismo skloni retrospektivi, bitnoj za pravilnu ocjenu sadašnjosti. U tom pogledu opažanja A. Fortisa imaju prvorazrednu vrijednost i nužno je da budu dostupna.

Treba ukazati i na dobru volju A. Fortisa, čime se on ponosi i dokazuje svojim postupcima gotovo tri decenija. Očito je da su pričanja u domovini o divljini »Morlaka« potakla njegov avanturistički duh da to vidi i doživi. U posveti glavnog poglavlja »Običaji Morlaka« J. Stuartu objašnjava da su mu osim sunarodnika i stanovnici dalmatinskih obalskih gradova davali najgroznije podatke o »Morlacima«. Nakon osobnog iskustva izjavljuje: »Vi ćete, plemeniti gospodine, iz pojedinačnih opisa morlačkih običaja vidjeti, kako sam sigurno i s neznatnim neugodnostima putovao po njihovim krajevima« i »Ja mi-

⁶ A. Boué, *La Turquie d'Europe*. T. I—IV. Paris 1840 (njemački prijevod *Die Europäische Türkei*, Wien, 1889. *L'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe*. Wien 1852; *Recueil d'itineraires dans la Turquie d'Europe*. I—II. Wien 1854 i *Autobiographie*. Wien 1879 (raspačano poslije smrti).

slim da sam narodu, koji me je tako dobro primio i samnom čovječno postupao, dužan vrlo opširnu apologiju.⁷

Svoje utiske i sjećanja Fortis ne zaboravlja već ponovno posjećuje naše primorje i oduševljava se. Kad je 1780 priskrbio rezidenciju u brežuljkastom kraju kod Vinceze, piše Bajamontiu da je to »divan kraj, pun dalmatinskih dražesti, pravo mjesto za ilirske ljubavi« — to su dakle postale za Fortisa posebne kategorije. Dubrovnik i njegovi obrazovani ljudi oduševljavali su Fortisa; on sanja da se tamo nastani i ostavi kosti. Zaslužuje da se pamti Fortisov sud o Dubrovniku: »To je kraj koji ne trebaš pohoditi ali ga ne smiješ ostaviti« i »otputovao sam dva puta iz Dubrovnika i dva puta umro« (u pismu Bajamintiu, (1781.))⁸ Kada mu nije uspjelo da ostvari san naselja u Dubrovniku⁹ traži od Bajamontija da mu pronađe zasebnu kuću u Splitu, ali ne želi stanovati u kući s više stanova.

Epikurejski raspoložen — kako to sam priznaje — Fortis se sjeća prijatnih jela na naštoj strani Jadrana, te od melankoličnog i u životu nezadovoljnog Bajamontija ponovljeno traži da mu šalje suhe bosanske jezike i odlični omiški muškat. Fortisa je osvojio kraj njegovog »otkrića«, a nas sve bi sigurno uzbudili podaci koje je o tome priopćio. Osvrnuti ćemo se na dva pitanja koja nas geografski posebno zanimaju i u kojima je prostorni aspekt objektivno važan.

»Morlački« kraj i život u njemu.¹⁰ Fortisa je posebno impresionirala Zagora, o kojoj su bili rašireni veoma nepovoljni glasovi. I za nas su ti podaci

⁷ Teško je vjerovati da je toliko venecijanskog nepoznavanje našeg primorja dočekalo Fortisovo doba; on ispravlja do tada cijenjenu kartu (autor Cantelio) prema kojoj u zaliv Velike Vrulje pritječe otok Prološkog jezera! Ispred tog brdovitog primorja plovile su mletačke galijske gotovo 1000 godina! Kakvo je tek neznanje vladalo o Zagori, o kojoj su širene nevjerovatne priče!

⁸ I. Milčetić, op. cit. str. 236.

⁹ Doživljaji tokom treće i posljednje (1783) posjete pomutili su Fortisove odnose s nekim dubrovačkim knancima i ohladili njegov zanos (Ž. Muljačić, Iz korespondencije Alberta Fortisa. Građa za povijest književnosti hrvatske JAZU, knj. 83, str. 69—140, 1953).

¹⁰ Treba se zadržati na nazivu »Morlak«, kome su neznanje i prerasure dali netočno značenje; posljedice se nisu izgubile ni u naše doba. Naziv »Morlaci« (Crni vlasi), populariziran tokom venecijanske uprave, bio je popraćen podcjenjivanjem i prezirom a to je poticalo i specifična objašnjenja njihova porijekla. Razvojem središta i uporišta venecijanske uprave povećana je razlika prema okolnom zaostalom i osiromašenom stočarskom stanovništvu. Te razlike i odnosi utječu i na domaćeg Lovrića. Obradujući odnose u turskoj okupaciji, A. Kačić-Miošić poznaje »Vlahe« kao bespravno kršćansko stanovništvo; u nazivu ne vidi poniženje — naprotiv.

Klasistički obrazovani Fortis sjeća se impresivnih Ovidijevih obavještenja o surovim Skitima, te bez mnogo muke s njima veže »Morlake«, ne vodeći računa o golemom vremenskom razmaku. U objašnjenje etimologije naivno unosi našu riječ »more«, ali ne prima Luciove mišljenje da »Vlah« znači »jak«. Za stanovnike primorja i otoka smatra da su potomci rimskih kolonija.

Lovrić, naprotiv, opravdano konstatira da stanovnici primorja i Zagore imaju isto porijeklo. I on se upušta u daleku i mutnu etnogenezu, prema kojoj se polarni narodi, preko grčkih Maurovlaha i rimskih Skita, vežu s »Morlacima«, a ovi se u sadašnjoj domovini diferenciraju jezikom i običajima! Fortis i Lovrić svoja etnogenetska razmišljanja oslanjaju na pretpostavke te su logično i zaključci nepouzdanji.

Suprotno, retrospektivno razmišljanje mnogo je pouzdanije i Lovriću se nametalo, ali ga on nije prihvatio; nije izgledalo učeno! Lovrić konstatira da »Morlaci« govore »našim« slavenskim jezikom i da je njihov izgovor čak čistiji od dubrovačkog, ali u tom razmišljanju ne ide dalje. Bio je na pragu objašnjenja naziva »Morlaci«, navodeći da tako nazivaju »samo seljake i pastire«. Neki misle da je riječ »Vlah« na početku označivala samo pastire, ali on neće da ide dalje unatrag u tako »drevnu prošlost«!

najzanimljiviji radi **rekonstrukcije osobina kraja** koji je početkom našeg stoljeća opravdano ocijenjen kao »najkrševitija zemlja, ne samo Balkanskog poluostrva nego i Evrope«. ¹¹ Naš praktični javni život nije dovoljno uočio degradiranost i osiromašenje Zagore, a još manje utvrdio prave uzroke. Fortisovi i Lovrićevi podaci su dragocjeni za ocjenu novijeg pejzažnog razvoja.

Tko pozna suvremenu ogoljelost Zagore (osobito prije zabrane gajenja koza), teško može shvatiti da su »Zagorci« živjeli u drvenim kolibama, pokrivenim šindrom odnosno slamom. U tome se slažu Fortis i Lovrić, a prvi izvještava da »Morlaci spavaju i na otvorenom«. O obilju drveta svjedoče i drugi izvori. ¹²

Fortis se tuži da nije mogao bolje upoznati stečke jugoistočno od Rastoka, jer su bili obrasli u gustu šumu. Gotovo nevjerojatno izgleda saopćenje Lovrića da se hajduk Sočivica sa družinom odmarao i bio iznenađen u hladu stabala sada ogoljelog podnožja Prologa. Krajem 18. stoljeća šume su dakle, bile karakterističan element zagorskih pejzaža koji su 20. stoljeću zbunjuje svojom ogoljelošću.

U stočarstvu se govori o ovcama, a vuna ima odlučujuće značenje u odjeći i tkaninama uopće. Gospodarsko društvo u Splitu potiče razvoj ovčarstva jer bi veća količina vune omogućila tekstilnu manufakturu. Preporuča i veće gajenje goveda radi povećanja mlijeka i mliječnih proizvoda, odnosno popravljanja ishrane. Ne govori se o kozama koje će u slijedećem stoljeću postati glavni element stočarstva i brstom venetacije odlučno pridonijeti ogoljelosti krša. Postepena prevaga poljodjelstva, sesilnog života, održavanja vatre na otvorenom ognjištu i jačanje tržišne razmjene ubrzali su raznovrsno degradiranje

---

Usporedna lingvistika i povijesni dokumenti su pokazali da u indoevropskim jezicima naziv »vlah«, odnosno riječ tog korijena, označuje stočara koji nema trajnog prebivališta. »Vlah« je dakle, naziv zanimanja i socijalnog položaja a ne etničke pripadnosti; (P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, sv. III Zagreb 1978); to je uočavao i Lovrić ali, nažalost, nije prihvatio. I Fortis je to mogao zaključiti, jer su morlački stočari dopirali do obale tamo gdje nema primorskih gradova; on se poveo za onim što je »naučio« u školi.

Naziv »Crni Vlah« je upotrebljavan i u Bizantu »Maurovalahos« od tuda venecijanski »Morlacco«. Kasnije je J. Cvijić (Jedinstvo i psihički tipovi dinarskih južnih Slovena. Govori i članci sv. II str. 120 Novi Sad 1921.) konstatirao da stanovnici Starog Vlaha nose odjeću od crne vune i upotrebljavao je naziv »crnovunci«. Opće je saznanje da su stari dinarski stočari posebno cijenili i čuvali crnu jagnjag, odnosno ovce. Lovrić potvrđuje i dopunjuje Fortisov podatak da »Morlaci« znaju crno bojiti, koristeći jasenovu koru i željeznu trosku s nakovnja. Crna odjeća je manje osjetljiva i bolje odgovara teškim uvjetima stočarskog života. Prevaga crne odjeće bila je glavna vidljiva osobina Zagoraca. I do naših dana su očuvane suknene kabanice ili smeđi »gabuni«, dakle manje osjetljive boje.

»Morlak« je bio naziv za pretežno stočarsko hrvatsko, odnosno srpsko stanovništvo i, na žalost, od vremena venecijanske uprave popraćen neopravdanim i malicioznim značenjem. U ovom osvrtu na Fortisovo doba zadržavamo taj naziv, ali u navodnicima da bi upozorili na relativno značenje. Objašnjenjem naziva dobivamo i ključni podatak o načinu života u Zagori tog vremena.

¹¹ J. Cvijić op. cit. str. 135.

¹² Franjevački pohoditelj fra Pavao Rovinjanin prenoćio je 1640. godine kod kneza Marka, bogatog seljaka u Vrhodolu koji je imao »mного kuća, a sve od drva« (K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972, str. 141.

U svom programskom predavanju u Gospodarskom društvu u Splitu (1774) »Zadaće gospodarskih istraživanja u Dalmaciji« J. Bajamonti se protivi krčenju šuma jer zemlja ne može postojati ako joj petina površine nije pod šumama (I. Milčetić, op. cit. str. 186).

i uništavanje šumskog pokrova na krškoj podlozi. Ogoličavanje je vršeno prvenstveno u blizini naselja, ali je postepeno uzurpiranje zajedničkog pašnjaka omogućilo oazno regeneriranje vegetacije u privatnim ogradama.

Podaci o prehrani dopunjavaju sliku gospodarskih prilika i načina života u vrijeme Fortisova putovanja. Glavno značenje imaju manje vrijedna i otporna žita (proso, ječam i sijerak), pšenica se prisrbi samo za svečane prilike. Kukuruz ne privlači, jer je slabo poznat i gajenje je složenije; to vrijedi posebno za krumpir. Iz gotovo istovremenog Makarskog ljetopisa doznajemo da prosječno u tri od pet godina suša uništi ljetinu; iza toga slijede glad i pomor (Bujas, g. Makarski ljetopis od 1773. do 1794. Starine, kni. 47, str. 279—362, 1957). Splitsko gospodarsko društvo nastoji da ojača poljodjelstvo i proširi nove kulture, ukazujući na mnogostruko značenje krumpira, jer i u Poljicima peku kruh od dropa.¹³

Mlijeko i specifični mliječni proizvodi, pogače od prosa i zimi kiseli kupus glavna su hrana stočarskog stanovništva.

Kad se pruži prilika, osobito kad ugošćuje, »Morlak« neumjereno jede i pije, a u proljeće (»od pepelnice do početka nove žetve«) redovito gladuje. Ceste zaraze (kuge) kose stanovništvo, kao 1784. g. a bijeda tjera u prošnju, te J. Bajamonti saopćava da prosjaci čine četvrtinu stanovništva Splita (1782. g.) koji većinom dolaze iz Zagore.¹⁴

Fortis hvali gostoprimstvo a kritični Lovrić u tome vidi rasipništvo i neodgovornost (»Neuredna rasipnost je pola njihove propasti«). Lovrić kritizira »morlačku« lijenost i nesklonost prema poljodjelstvu. Razumljivo je da je bio težak i spor prijelaz od beskućništva i pastirske dokolice na kruti kalendar poljodjelskih radova i organizirano gospodarenje. Usprkos snažnog impulsa kratke francuske okupacije, složene poteškoće se nastavljaju. Širenje degradirane krške goleti onemogućilo je u znatnim djelovima Zagore afirmaciju poljodjelstva — činjenica koja i u naše doba nije dovoljno uočena.

Hajduci su specifična i složena pojava tadašnjeg »morlačkog« društva. U toku dugog (1645—1669. g.) i krvavog Kandijskog rata (»najgori među svim ratovima«) pribjegli su na kopnu slaba ali bezobzirna Venecija, u borbi s Turskom taktici koju je svojedobno primjenjivala turska invazija, šaljući naprijed martološke izvidnice da uznemiravaju i pljačkaju. Uz podršku domaćeg svećenstva, posebno franjevac, naoružavane su ustaničke grupe i pojedinci da pljačkaju i ubijaju predstavnike turske vlasti. Razumljiva odmazda je jačala želju za osvetom (»tko se ne osveti — taj se ne posveti«). Epskim opjevavanjem i veličanjem podsticani su hajdučki podhvati protiv ozloglašanih okupatora.¹⁵

Pokretno stočarenje i šume olakšavali su hajducima kretanja, obavještenost, snabdjevanje i skrivanje; vlasti su protiv njih bile nemoćne. Blizina i različiti interesi triju uprava (venecijanske, austrijske i turske) pogodovali su snalaženju i održanju hajduka. Gramzljivost i nevjera jataka komplicirali su odnose; slijedila su međusobna obračunavanja, pljačke i opća nesigurnost. Nekontrolirani

¹³ I. Milčetić op. cit. str. 185.

¹⁴ I. Milčetić op. cit. str. 189.

¹⁵ Govoreći o Sočivici, Lovrić ističe kako je narod spontano i brzo opjevao svaki njegov podvig.

rani prijelazi preko granice i prebacivanje pljačke uzrokovali su širenje zaraza, osobito pošasti kuge.

Fortis prihvaća rašireno objašnjenje da su hajduci osvetnici, a sam je doživio njihovu pouzdanost kao pratioca. Domorodac Lovrić ima više iskustva i kritičnosti, te hajduke označuje kao »drumske razbojnike«; taj epitet daje i svom poznaniku S. Sočivici, čiji je život zorno izložio; ostavljajući dokaz svog literarnog talenta. Hajdukovanje je vremenom zauzimalo sve negativnije osobine, usporavalo je razvoj kraja i uhvatilo jako korijenje iz kog su izbijale mladice do najnovijeg vremena.

Spomenuli smo da je ovca bila glavni elemenat »morlačkog« blaga, a vuna osnova odjeće. Lovrić navodi da se i novorođenče uvija u tvrdnu vunenu tkaninu te se čudi da to izdrži nježna koža. S druge strane i sada se čuje narodni prigovor »prtenoj gospodi« koja se uzoholila, kad je obukla meku odjeću. Posebno impresionira Lovrićev podatak da su »čarape Morlacima odvratne i to zato, jer ih nose žene, a oni neće ni zašto da budu slični ženama«. To nas uvodi u značajne domaće nazore koji su privukli veliku pažnju Fortisa.

Fortisa zbunjuje »morlački« odnos prema ženama; Lovrić potvrđuje i dopunjuje Fortisa, a, izgleda, da ima i razumjevanja za postupke svojih domorodaca! S djevojkama roditelji, a i drugi, bezobzirno postupaju i samovoljno odlučuju o njihovoj sudbini, Lovrić navodi da vjerenik kupuje vjericu. Ženu se lako »namlati«; često rađa napolju i pri radu, porodilja ne uživa posebnu pažnju.

Poslije poroda ne ulazi ni u crkvu bez posebnog blagoslova; u obiteljskoj zajednici udata žena i majka brzo se gube u nebrizi i zapuštenosti. Fortis je doznao i hrvatski napisao značajno domaće upoznavanje: »da prostite moja žena«! »Morlačko« postupanje je posebno impresioniralo ženama sklonog Fortisa koji je o tome raspravljao s poznanicima,¹⁶ a smatrao je to nepravednim, obzirom na ono što je vidio i doživio.¹⁷

Kao dokaz (argumento) tog žalosnog odnosa prema ženama naveo je Fortis na kraju poglavlja »Običaji Morlaka« narodnu baladu »Žalosna pjesanca plemenite Asan-aginice«. Naprasiti muž i bahati brat bezobzirno se odnose prema sudbini jedne žene i dobre majke.

Balada o Hasanaginici imala je svjetski odjek koji, povodom dvjestote obljetnice, i kod nas odzvanja. Ne umanjujući značenje balade, mislimo da bi naši opći i trajni interesi gubili, ako je ne sagledavamo u kompleksu koji je Fortis izložio, a mi smo pokušali rezimirati.¹⁸

¹⁶ Klasično obrazovani Fortis nalazi u homerskim fabulama analogiju s »morlačkim« postupcima; to je prihvatio i Bajamonti (Morlachismo d'Omero, 1797. g.) te sa zgražanjem konstatira: »ovoga naroda čeljad ženska pa i gospodska treba da dvore muškarce kao sluškinje, pa ih cijene manje od tronoga, kadkada manje i od životinje« (I. Milčetić op. cit. str. 136).

¹⁷ Fortis je na putovanju upoznao i sa sobom poveo kao domaćicu Stanu Stanković iz Petrova polja (A. Ujević, Hasanaginica — imotska narodna pjesma. Zbornik Kačić, VI 1974, str. 153), zadržao je do kraja života, ostavljajući u nasljeđe svojoj »kčerkici«, »dobro Stani« i »Stanici«, kako je titulira u pismima Bajamontiu, poljsko imanje kod Vincenze.

¹⁸ Ostavljajući pozvanijima da definitivno rasčiste kompleks pitanja povezan s »Hasanaginicom«, slobodni smo skrenuti pažnju na neke momente koji u nedavnim diskusijama nisu dovoljno naglašeni. Raspravlja se da li je Fortis baladu preuzeo neposredno od narodnog pjevača ili iz prijepisa. Smatramo da je suvremenik Lovrić bio u to dovoljno upućen; on govori o »prijepisima« preko kojih su u Fortisov tekst ušli izrazi primoraca

Fortis je prezentirao naš važan kraj i njegove osobine pred dvjesta godina; to posebno vrijedi za zagorske djelove koji su ga impresionirali i o čijoj prošlosti su podaci oskudni. Zaostalosti se pridružila drastična izoliranost, pojačana novom međom prema Turskoj. Nije se moglo odvijati ni iscrpljujuće pokretno stočarenje. Tradicionalno životarenje bilo je u krizi, a za nove načine gospodarenja nije bilo ni znanja ni sredstava. Slaba i korumpirana venecijanska uprava iskorišćavala je bijedu i zaostalost domaćeg stanovništva; starim jadima pridružili su se novi, npr. hajdučija. Podlo odvlačenje u bezobzirno eksploatirane galeote smjenilo je krvni danak za janjičare; u borbi za opstanak postalo je geslo: »Gore se hvati — vesela ti mati«. Bila je to teška sudbina zaostalog, kontaktnog i izrabljivanog kraja na krševitoj osnovi i u varljivoj submediteranskoj klimi.

Zlobno je širen zao glas o zemlji »Morlaka«; neposredni kontakt izazvao je Fortisovu simpatiju za ljude koji su žrtva objektivnih prilika. »Put u Dalmaciju« je djelo prvorazredne vrijednosti za realističnu i odgojnu ocjenu nedavne prošlosti, a to nam posebno nedostaje.¹⁹

O geografskoj projekciji fabule o »Hasanaginici«. Ima malo izgleda da se u sadržaju narodne pjesme nađe povijesna istina. Pjesma je produkt mašte i opredjeljenja narodnog pjevača, a naknadnom predajom stalno se modificira da vremenom i sasvim odstupi od povijesne istine: izdajnika pretvori u legendarnog junaka i obratno.

i otočana. Fortisu su, prema Lovriću, davali jezične savjete oni koji jezik ne poznaju, što dokazuje primjerima iz »Hasanaginice«.

Upotrebljavaju se različiti epiteti za baladu. Fortis navodi Hasanagicu kao »morlačku« pjesmu, a s time se slaže i Lovrić. Nekoga zbunjuje sadržaj, ali mnoge naše epske pjesme opjevavaju muslimanske junake i zbivanja. Što se tiče lošeg socijalnog položaja žene, Fortisovi suvremenici su uočavali da je analogan kod kršćana i muslimana, a dosta upućeni J. Bajamonti smatra da je kod posljednjih nepovoljniji (I. Milčetić op. cit. str. 180). Fabula, možda i zbivanjem potaknutu, narodna mašta je uspješnije i slikovitije odjenula ruhom »turske gospode«, postupak čest u narodnoj poeziji, a nastavljen je i u umjetnoj pisanoj književnosti.

A. Ujević opravdano podvlači (op. cit. str. 157), kako je u imotskom kraju »Hasanaginica« malo pjevana, te ju je on upoznao preko knjige. Međutim i Ujeviću su sigurno u sjećanju pastirice koje, čuvajući stado, marljivo pletu ili predu i tugaljivo skandiraju duge »ženske« pjesme — tako je živjela i obnavljana Hasanaginica. Na tom životnom putu registrirao je, od svoje bake, i Meštrović najnoviju verziju.

Da je »Hasanaginica«, nastala i živjela u zagorskom, odnosno hrvatskom življu, dokazuje i geografski raspored mjesta u kojima je registrirana (Imotski, Split, Dubrovnik, Otavice i dr.) — dakle, u Zagori i u primorju kamo Zagorci posljednjih stoljeća sele povremeno ili trajno. Veza fabule za Imotski (imotski kadija) potiče na još uže određivanje kraja, u kome je balada nastala. Iako nije poznavao sadašnje brojne varijante, I. Lovrić značajki upozorava da pjesme »mijenja« onaj koji zapisuje ili po predaji čuva; to se dobro ogleda u najnovijoj Meštrovićevoj verziji.

Značajne je i razumljiva Lovrićeva primjedba da je izabrana pjesma koja »ne ide u red najsretnijih i najboljih morlačkih pjesama«; to bi se moglo i oprostiti Fortisu, obzirom na kratak boravak i nedovoljno poznavanje objekta. Lovrić smatra da bi bila karakterističnija »Pisma od ženidbe i udaje Mamice, sestre Kastriotića«, u kojoj je, uz svadbu, opjevan i krvavi junački megdan! To bi zaista za našu narodnu poeziju bilo značajnije, ali Fortis nije za to tražio »dokaz«, odnosno primjer; to je iz naše perspektive lakše uočiti.

Fortis je našao i zabilježio impresivan »dokaz« socijalne nepravde koju je susreo i osuđivao. Žrtvovana »plemenita« žena postaje ovom baladom legendarni junak, a naprasite i bahate junačine prati opća osuda.

¹⁹ To je uviđao i razmišljanju skloni J. Bajamonti: »Pogreške predaka služe za pouku mladima da budu bolji od njih« (I. Milčetić, op. cit. str. 154).

Ima više pokušaja da se fabula o »Hasanaginici« povijesno projicira; ne želimo i ne možemo ocjenjivati taj postupak, ali nam izgleda da to nije sretan put, jer otvara široko polje subjektivnim željama i raspoloženjima. Upozoriti ćemo samo na neke prostorne, geografske omaške koje dovode u pitanje te povijesne rekonstrukcije.

Prethodno ćemo nabrojiti vjerojatne povijesne činjenice i pretpostavke, na kojima se temelje rekonstrukcije zbivanja. Imotski kadija je povijesno zvanje, veoma popularno u istaknutom graničnom kraju turske države, ali se nezna ime osobe na koju bi se odnosio opjevani događaj. Velika popularnost imotskog kadije u siromašnom zagorskom kraju odraz je golemih socijalnih razlika, a to olakšava razumjevanje sadržajne koncepcije balade. Povijesna ličnost bi bio i Hasanaga Arapović, dosta opjevan u narodnim pjesmama, a bio je dizdar (zapovjednik janjičara) u tvrđavi Zadvarje; na tom zvanju je i poginuo kod nedaleke Poletnice.²⁰ O glavnoj junakinji, Hasanaginici nema povijesnih podataka; A. Ujević je utvrdio da joj je bilo ime Fatima. Neizvjesnost obavlja i bega Pintorovića, Hasanaginičina brata; on je prema narodnoj pjesmi i tradiciji bio zamjenik kliškog sandžaka. Kako je Klis 30. III 1648. pao pod mletačku vlast. A Ujević zaključuje da se opjevani slučaj morao dogoditi prije tog datuma.²¹

Prema rekonstrukcijama baziranim na navedenim podacima, opjevana tragedija se dogodila početkom Kandijskog rata, koji je zaista bio buran, te je temeljito utjecao na prilike i sudbinu Zagore. Pri tome treba imati u vidu da bi između događaja i Fortisova registriranja proteklo više od stotinu godina, a kroz to vrijeme balada je usmenom predajom znatno mijenjana, te bi i pažljiva analiza teško mogla utvrditi što je primarno a što je naknadno dodano.

Iako beg Pintorović kaže sestri »da gre s njime majci u ztrage« i »s njome grede dvoru bjelome« (Fortisova varijanta), to je od pristaša povijesne interpretacije protumačeno da su otišli na Klis. Time se i sam tekst samovoljno navlači, jer je Klis bio mjesto Pintorovićeve službovanja, te je suviše konstrukcije, ako se to domaćinstvo pripisuje majci i naziva »bjelim dvorima«.

Treba imati u vidu prilike koje su vladale u tom zloglasnom ratu. Glavna prednost mletačkog vojevanja bila je korišćenje naoružanih ustanika i hajduka. Tim je uspјelo izolirati tvrdi istureni Klis, a čete fratra Kumbata su prodrle i u pozadinu graničnih utvrda i napadale Imotski (1648. g.). Toj vrsti ratovanja pao je žrtvom i ranjeni Hasanaga, što je početak pjesme.

Agonija tvrdog Klisa sigurno je duže trajala, te probijanje do njega bilo bi teško i za dobro naoružane čete; a beg Pintorović se prema tim interpretacijama, ne samo probio sa sestrom, već je na Klisu okupio svatove, pirovao i sretno ih otpratio! Sve se to moralo dogoditi do ranog proljeća 1648. g. Nije u pitanju samo vremenska stiska već i objašnjenje, kako da se sve to obavi u kliškom paklu, koji je nastupio u samom početku rata (1645. g.). Klis je bio isturen, te je Venecija imala najveću želju da ga osvoji.

U Zagvozdu je održana tradicija da su na lokalitetu Lupoglav bili Hasanagini dvori, te bi tu nesretna žena doživjela bezobziran postupak muža i brata. Treba odati priznanje tristogodišnjoj tradiciji koju je drugdje potisnuo kruti

²⁰ A. Ujević, Imotska krajina. Split 1953, str. 81.

²¹ A. Ujević, Hasanaginica — Imotska narodna pjesma, str. 148.

život agrarnog kalendara. Zagvozd je neposredno vezan za Biokovo, na kome su navodno hajduci ranili Hasanagu. Ali je teško pretpostaviti da bi iskusan ratnik u »najgorem ratu« ostavio svoju brojnu obitelj na tom izloženom mjestu. Ostaci suhozidina na Lupoglavu, te tragovi njihove opreme ne odgovaraju begovskim kulama tog vremena, osobito kad je u pitanju opjevani Hasanaga. Možda je tu bilo povremeno boravište Hasanage, ali ne uređena rezidencija, pogodna i za nesigurna vremena. Prema pjesmi dvori treba da budu pogodni za smještaj, ne samo brojne vlastite porodice, već majke i sestre, a tome treba dodati i posluhu i osiguranje.

Na temelju dviju spomenutih i sasvim problematičnih pretpostavki izvlači se i prihvaća još nepouzdaniji zaključak: »Put od Klisa za Imotski bio je najkraći i najzgodniji: Poljica—Blato—Katuni—Zeževica—Grabovac—Zagvozd, a otale preko Škobaljuša za Imotski.²²

To ne odgovara stvarnosti ni u suvremenim uvjetima, tj. nakon probijanja Napoleonove ceste (1807. g.), a kamoli polovicom 17. stoljeća. Od Klisa su otvoreni pejzaži i uhodani karavanski putovi do Trilja, gdje je od davnine prijelaz preko Cetine, a odatle preko Ugljana, Biorina, Ciste i Lovreća mogli bi svati ugodno kasati i poigravati — to je stari »rimski put« (Klis—Imotski cca 76 km.). Uz to je ovaj put bio i sigurniji jer vodi dalje od nemirnog i opasnog graničnog pojasa. Naprotiv, put koji spominje Bušić je duži (cca 84 km), krševitiji i bio je posebno opasan. Vodio je kroz krševita i slobodarska Poljica, zatim pored Biokova, u kome je hajdučija, navodno, ranila i moćnog Hasanagu. Treba imati u vidu da su Poljičani i ugovorom bili angažirani u napadima na Klis.²³ Trebalo je izbjegavati prolaz kroz prirodno nepogodan i neprijateljski raspoložen kraj, osobito kad se radi o putu vesele svatovske »gospode«. Svi razlozi govore da se Bušićeva trasa ne bi birala, a to slijedi i iz teksta balade.

Hasanaginica moli da kadija ponese dug pokrivač kojim će se pokriti da »ne vidi sirotice svoje«, kad bude prolazila pored dvora Hasanage. Očito je da bi ona radije birala, kad bi to bilo moguće, povoljniji put nego da pokriva sebe i žalosti djecu prolazom pored dvora iz kojih je protjerana. Tekst upućuje na prostorni odnos, između Pintorovićevih i Hasanaginih dvora te Imotskoga, drugačiji od onoga Klis—Zagvozd—Imotski.

Hasanagi je pripadao pribiokovski Vrhodol, ali tamo nisu očuvani dvori koji bi odgovarali ugledu gospodara. Arapovići i sada žive u Drinovcima, a navodno i u Čitluku i Konjicu. Kačić kaže za Arapovića da je »zmija od Mostara«²⁴. Sve upućuje da je Hasanagina rezidencija mogla biti u pitomom i vodom bogatijem (što su turski feudanci posebno cijenili) pojasu Proložac—Vitina—Čapljina, gdje su i do sada očuvane brojne i dobro građene kule. U tom pojasu mogli bi biti i dvori Pintorovića, od kojih bi put u Imotski vodio pored Hasanagine rezidencije.

Ima glasova da su Pintorovići bili u Ljubuškom (što bi bilo logičnije) ili Vrgorc, ali i te rekonstrukcije vode svate preko Župe i Zagvozda,

²² Kl. Bušić, Hasanaga i Hasanaginica. Jadranska vila 8, 1930, str. 123.

²³ S. Zlatović, Franovci države presvetog otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji. Zagreb 1888, str. 94.

²⁴ A. Kačić-Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga »Pisma od glavaru turskih i silnih junaka«. Zagreb, 1956.

ne vodeći računa o stvarnim prostornim odnosima. Kako objasniti da se kraćem putu Ljubuški—Imotski (43 km cestom), kroz sigurniji pitomiji rezidencijski pojas, pretpostavlja onaj duži (76 km cestom) i naporniji kroz opasno priobikovlje. U odnosu Vrgorac—Imotski dužinske su razlike među tim smjerovima manje, ali ostaju nejednake osobine trasa.

Neuvjerljiva je, obzirom na ondašnje prilike i tekst, lokacija Hasanagina šatora u Biokovu. Narod dobro i trajno razlikuje »goru zelenu« i »planinu« (o čemu mi, nažalost, nismo ni u školi vodili dovoljno računa). Biokovo uvijek prati apozicija »planina«. Ta razlika je bila očita i prenosioću pjesme u podnožju Svilaje (Otavice), koji se plastično izražava »gori u planini«. Nemamo razloga da olako pređemo preko tog značenja riječi, jer u nemirnom reljefu Zagore ima mnogo »gora zelenih«, u kojima je bilo više objektivne potrebe za sukobe s ustanicima nego u krševitom Biokovu. Zašto navlačiti na jednu pretpostavku koja je nevjerovatna i zbog drugih razloga.

Isturen priobalni položaj, visina, krševitost i šume činile su Biokovo izuzetno pogodnim hajdučkim uporištem, u kome se domaći svijet bolje snalazio. Zaista bi bila velika neopreznost da demoralizirane turske čete idu tamo u zasjede neprijatelja i to bez ikakva izgleda na pobjedu, odnosno pacifikaciju. Još veća neopreznost bi bila ostati u toj mnogostruko nepovoljnoj sredini radi liječenja rana. Počela je borba bez milosti, vođena geslom »tko se ne osveti, taj se ne posveti«. Hajducima je bilo lakše ubiti ranjenog Hasanagu u svom carstvu nego zdrava raniti; gledano iz drugog kuta lakše je ranjenika prenijeti na sigurno mjesto nego ga danonoćno čuvati i snabdjevati. Posebna je poteškoća bila kroz to hajdučko carstvo omogućiti pohod »majke i sestrice«, a u obzir je dolazila i »vjerna ljuda! Izgleda nam još naivnije objašnjenje da je u tom nesigurnom kraju ranjenik zadržan ili čak prenijet »radi ljekovitog bilja«. Bilje je lakše u planini prikupiti i u dvoru, odnosno kuli, prirediti nego sve to raditi izložen očima i bezobzirnosti hajduka.

U rekonstrukcijama »povijesnog zbivanja« olako se prelazi preko očitih činjenica i zastupaju tumačenja koja su neodrživa. Ako tako postupamo u naše doba, što je tek mogla i učinila slobodna mašta niza sukcesivnih pjevača, čiji je produkt dospio do Fortisova vremena!

Nije nam svrha i smatramo da nema razloga ispravljati »povijesne« rekonstrukcije fabule o »Hasanaginici«. Ograničili smo se na geografske neusklađenosti, o kojima ti postupci nisu vodili računa. U pitanju je ostvarenje narodne mašte i umjeća i treba ga prvenstveno s tog aspekta primati.

Résumé

200e ANNIVERSAIRE DE «VIAGGIO IN DALMAZIA» DE FORTIS

Considerations géographiques

par

J. Roglić

L'ouvrage de l'abbé aventureux et intelligent Alberto Fortis «Viaggio in Dalmazia» fut publié à Venise en 1774. Le livre de Fortis a attiré l'attention du monde intellectuel contemporain surtout par son annexe, dans l'original croate et la traduction en italienne, d'une ballade populaire sous le titre «Le triste poème sur la noble Hasan-aginitza». La traduction en allemande par W. Goethe a augmenté le retentissement. «Viaggio in Dalmazia» est rédigé comme un récit de voyage, riche en données sur les rapports naturels (Fortis avait des intérêts géologiques et minéralogiques) et en observations sur la vie des habitants. Le jeune homme du pays I. Lovrić (né à Sinj) a polémiquement réagi («Osservazioni di G. Lovrić sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia dal signor abate Alberto Fortis, coll'aggiunta della vita di Socivizza», Venezia, 1776), en réalité il a complété les observations de Fortis. Les données de Fortis et de Lovrić ont été enrichies à la suite de travail de l'assidu J. Bajamonti. Grâce à ces trois auteurs, il est possible de s'imaginer les rapports spaciaux et la manière de vivre dans ces temps agités et transitoirs.

Fortis fut impressionné par les mœurs et la manière de vivre des Morlaques, c'est-à-dire des habitants de l'arrière pays dalmate, que l'on a pris l'habitude de dénommer ainsi. Si l'on tient compte du déboisement récent, on arrive difficilement à se présenter que les «Morlaques» vivaient dans les maisons de bois; la laine était à ce temps-là presque unique matière pour la confection des vêtements. La nourriture était insuffisante et irrégulière; les festins d'automne furent suivis par la famine en printemps. Le maïs et la pomme de terre n'étaient pas encore introduits, le pain de blé fut réservé pour les jours de fêtes. Fortis fut troublé par le mauvais et injuste traitement du sexe féminin. La vie se déroulait à l'ombre des haïdouques et en menace des vengeances. C'est dommage que les données de Fortis ne sont qu'insuffisamment connues, à la suite du manque d'une traduction en langue croate.

La ballade sur Hasan-aginitza fut objet des nombreux études. On a tenté de lier le sujet avec les personnages historiques ainsi que de projeter le récit dans le cadre géographique. Le poste de cadi, mentionné comme étant exercé à Imotski, représentait un haute fonction dans l'administration turque, mais il nous manquent les données concernant le personnage qui l'a pratiqué. Hasan-aga fut commandant de la forteresse de Zadvarje, près de laquelle il est tombé. Le poète des poèmes populaires A. Kočić-Miošić qualifie Hasan-aga de «serpent de Mostar». On a des preuves que le frère de la malheureuse Hasan-aginitza appartenait au corps commandant la grande forteresse de Klis, près de Split.

La Dalmatie centrale et la partie voisine de Hercégovine sont le territoire où se déroule la scène du récit. C'est dans cette région que la ballade fut enregistrée et elle vit encore dans la transmission orale. Dans la reconstitution des faits historiques on doit tenir compte des rapports géographiques entre quatre centres mentionnés (Imotski, Mostar, Zadvarje et Klis). La projection dans la réalité spéciale, complétée par la rénovation des paysages d'après des données fournies par Fortis et Lovrić ainsi que les circonstances qui régnaient à la frontière turbulante, permettent une réstauration des événements — c'est ce qui est le but de cette étude.